

Тіл мен мәдениет сабақтастығы

Исмагулов Жасұлан Жаркенұлы – педагогика ғылымдарының магистрі
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
«Қорқыттану және өлке тарихы» ҒЗИ-ның ғылыми қызметкері

Тіл және әдебиет – лингвистермен қатар тарихшылардың, философтардың, психологтар мен этнографтардың, мәдениетшілердің, әдебиетшілердің де назарын аударып келе жатқан көп салалы проблемалардың бірі. Мәдениет пен тіл үздіксіз өзара қарым-қатынаста болатындықтан бұл проблеманың тілдік аспектісі екі жақты болып келеді. Осы тұрғыдан алғанда лингвистика бұл мәселені шешу жөніндегі бірқатар қызықты да батыл қадамдарды ұсынады.

Тіл мен мәдениет ара-қатынасы лингвистикада, тіл философиясы мен мәдениеттануда түрлі қырынан зерттеліп жүр. Тіл білімінде бұл сауалға тарих пен мәдениеттің, этнография мен лингвистиканың ортақ мәселелерін сөз ететін пәнаралық этнолингвистикалық зерттеулер, ізденістер жауап береді.

Қазіргі лингвистикадағы антропо және этноцентризм қағидаларына сүйенетін лингвоелтану, этномәдени және этнолингвистика салалары тіл табиғатын оны тұтынушы халықпен бірге қарастыруды мақсат етіп келеді. XIX ғасырда өмір сүрген неміс ғалымы В.фон Гумбольдтің «Среди всех проявлений, посредством которых познается дух и характер народа, только его язык и способен выразить самые своеобразные черты народного духа и характера и проникнуть в их сокровенные тайны» [1. Стр 69] деген тұжырымы, ой-қорытындылары тілді ұлттық феномен деп танитын бүгінгі тіл біліміндегі жаңа бағыттарға жол сілтеді.

Тіл мәдениетпен бір бүтін тұтастық құрып, ажырамас бірлікте өмір сүреді. Ол мәдениеттің өн бойында қалыптасып, оның дамуындағы алғы шарттардың міндетті түрдегі басқышы қызметін атқарады, осылайша қайсы бір уақытта қандай да бір жерде өмір сүретін этнос мәдениетінің маңызды бөлігін құрайды. Мәдениеттің басқа салаларына қарағанда тілдің өз ортасы бар. Белгілі бір тілде сөйлейтін кез келген этнос өздерін өзге топтардан сыртқы физиологиялық айырмашылықтарымен ерекшелеп тұратын адамзат қауымының белгілі бір нәсіліне жатады. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, яғни біздің өмір сүру образымыздан хабар беретін тәжіри-білігімізбен идеяларымызға тәуелді [1. Стр 185].

Мәдениетке берілген анықтамалардың әртүрлі болып келуін ғалымдардың, зерттеушілердің тағылым алған ылыми мектептерінің,

айналысқан ғылым салаларының, көздеген мақсат-міндеттерінің өзіндік ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. Мысалы, мәдениет – әлеуметтік тұрғыдан «табиғаттан және индивидтің биологиялық, физиологиялық қасиеттерінен тыс, бірақ қарым-қатынас біріктірген адамдар тобына тән құбылыс» (В.Освальт), когнитивтік тұрғыдан «танымдық әрекеттер мен білім қордалау үрдістеріне қатысты құбылыс" (В.Гудинаф), семиотикалық тұрғыдан "алдымен әлемнің репрезентациясын жасайтын, содан кейін қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланылатын таңбалар жүйесі» (К.Леви-Стросс) ретінде анықталады. Ғылыми мектептерінің ағымына, ғылыми тұжырымдарындағы айырмашылықтарға қарамастан, мәдениеттанушы ғалымдардың қай-қайсысы болмасын бұл күрделі құбылыстың құрылымындағы тілдің орнын, маңызды рөлін мойындайды.

Э.Сепир тіл мәдениеттің біртұтастығын ашып көрсететін маңызды әдіснамалық көзқарастарын ұсына отырып: «Мәдениет белгілі бір қоғамның әрекеті мен ойлауының көрінісі, ал тіл қалай ойлаудың көрінісі. Ендеше, тіл мазмұны мәдениеттің бөлінбейтін бөлшегі», - деген қорытынды жасайды [2, стр.193-194].

Тіл ойды жеткізу мен қарым-қатынас жасаудың құралы ғана емес, мәдени білім аккумуляциясының да басты құралы болып саналады. Күрделі таңбалық жүйені құрай отырып, тіл қандай да бір мәліметті жеткізу, сақтау, қолдану, қайта жаңғырту қызметін атқарады. Мәдениет те тіл секілді белгілі бір хабарды жеткізу қабілеті бар таңбалық жүйе (семиотикалық) болып табылады, алайда ол тілге қарағанда өзін-өзі ұйымдастыруға қабілетсіз, себебі мәдениет ең алдымен – жады, оның басты қасиеті – жинақтау, сақтау [3, стр. 227] және абсолюттік жалпы қауымдастыққа талпыну. Өзінің абсолюттік ерекшеліктерін танытуға талпынатын тұлға қарым-қатынасқа түспей, мәдени диалог жасамайтұра алмайды. Сондықтан «тіл – ұлт (ұлттық тұлға) – мәдениет» - бүгінгі лингвомәдениеттанудың орталық үштігі, ғылымның осы саласындағы маңызды мәселелерді шешуге мұрындық болатын фокус [4, стр. 12-13].

Мәдениет туралы айтқанда материалдық мәдениет пен (еңбек құралдары, үй-тұрмыс жабдықтары, киім-кешек т.б.) рухани мәдениеттің (таным, адамгершілік, тәлім-тәрбие және ағартушылық: тіл, дін, құқық, философия, этика, ғылым, өнер, әдебиет, этнология, мифология т.б.) ерекшеліктерін ескерген жөн. Мәдениеттің бұл екі тармағының арасындағы сабақтастығы, диалектикалық байланысты көрсету әдіснамалық тұрғыдан аса маңызды.

Лингвомәдениеттану саласындағы басты бағыт ұлттық тіл мен ұлттық мәдениеттің бір-біріне өзара ықпалы, әсері, мұнда «мәдениет» ұғымы

«...рассматривается применительно к аспектам взаимодействия с языком и языковой личностью» [5, стр. 297].

Лингвистикалық мәдениеттану тұрғысында лингвистика тұрғысында лингвистика ғылымында ұлттық мәдениет пен ұлттық тілдің өзара байланысы туралы көптеген тұжырымдар кездеседі. Орыс тіл білімінде бұл мәселе жөнінде «тіл – мәдениетті жеткізудің құралы». «Мәдениеттің компоненті» [6, стр. 47], «Мәдениеттің бір құрамдас бөлігі» делінген делінген бағыттағы біршама еңбектері бар. Сондай-ақ тіл мен мәдениеттің парадигмасындағы жеке тұлға аспектісіне назар аудару қажеттілігі айтылып келеді. Бұнда мәдениеттің феномені мен тілді тұтынушы тұлға арасындағы байланыс зерттелуі қажет. Ал бұл проблема кез келген этнос өмір сүретін қоғамда болып жататын әлеуметтік-қоғамдық өзгерістерге байланысты. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысының зерттеушілер, яғни лингвомәдениеттанушылар осы мәселені жан-жақты, ауқымды түрде қарастыруға талпыныс жасап жатыр.

Халықтың тілі мен мәдениетінің ерекшеліктері соңғы кезде жаңаша көзқараспен қарастырылғанымен, бұған дейін ғалымдар бұл мәселені психология, әлеуметтік лингвистика, этнопедагогика, этнолингвистика, философия және тағы басқа пәндердің негізінде зерттеп келеді.

Мәдениеттің тілдегі көрінісі, ұлттық-мәдени сипаттардың тілдік құралдар арқылы белгіленуі ғылымда ретроспективалық ыңғайда этнолингвистика аясында қарастырылып келгені белгілі. Сонымен қатар ғасыр соңындағы жаңа ғылыми бағыттарда қоғам, қоғамдық құрылым, жеке адамның қоғамдағы мінез-құлқы, табиғат құбылыстары, қоршаған табиғи орта, өсімдік, жан-жануар ерекшеліктері, сондай-ақ адамның антропологиялық келбеті, ішкі жан-дүниесі белгіленгендіктен, осыларды концептуалды немесе образды түрде атайтын тілдік құралдардың қай-қайсысында да лингвомәдени сипат, мәдениет пен тілдің қарым-қатынасы көрінетінін айқындауға ұмтылыс күн санап артып келеді.

А.Вежицкая: «Каждый язык национально специфичен. При этом в языке отражаются не только особенности природных условий и культуры, но и своеобразие национального характера его носителей», - дейді [7, Стр. 21].

Лингвомәдениеттану – мәдениет пен тіл бірліктерінің жиынтығын танып, жүйелі түрде қарастыратын ғылым саласы. Тілде бейнеленетін, тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың қолданылатын жүйесін зерттейді. Осыған байланысты тіл мен мәдениеттің элементтерін шоғырландыратын, яғни жинақтайтын, синтездейтін «лингвакультурема» түсінігі [8, стр. 5] лингвомәдени өріс, лингвомәдени компетенция деген түсініктер аталып, түрлі объекттермен жұмыс істеуде жиі қолданылып жүр. Бұл аталған

терминдік ұғымдардың әрқайсысының арқалайтын жүгі әртүрлі. Соның ішінде «лингвокультурема» терминін алғаш ұсынған – В.В. Воробьев. Зерттеушінің пікірінше, лингвокультурема – лингвистикалық және экстралингвистикалық ұғымдардың диалектикалық бірлігі болып табылатын кешенді деңгейаралық бірлік [8, стр. 97].

Қазақ тіл білімінде лингвистикалық мәдениеттану мәселелері түрлі аспектіде қарастырылып келеді, тіл мен этностың мәдени бірліктердегі көрінісі (Ә.Қайдар, М.Манкеева); ақын-жыраулар поэзиясындағы этномәдени дереккөздер (Р.Сыздық); этномәдени атаулардың этимологиялық негіздері (Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, А.Алдашева, Г.Смағұлова, Р.Авакова, З.Ахметжанова, М.Копыленко, Г.Сағидолда), көркем шығармалардағы ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі (Г.Снасапова, Қ.Қайырбекова, Ж.Нұрсұлтанқызы), тұрақты тіркестердің этимологиялық сипаты мен ұлттық-мәдени негізі (Қ.Ғабитханұлы, Б.Ақбердиева).

Лингвомәдениеттану бағытының ұлттық тілдің болмыс-бітімін, дүниетанымын айшықтап көрсетудің, дамытудың негізі екенін соңғы жылдары Г.Смағұлова, А.Алдашева, Ж.Манкеева, А.Салқынбай, А.Сейсенова, Г.Қажығалиева, Н.Аитова, А.Сейілхан т.б. бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары дәлелдейді. Бұл қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикадан басқа лингвомәдениеттану ғылымының пән ретінде қалыптаса бастағанын дәлелдейді.

Тұрақты тіркестердің этномәденилингвистикалық қалыптарын олардағы ұлттық психологиялық табиғатты зерттеп жүрген ғалым Р.Авакова: «Әлемді бір бүтін дамудың орталығы деп танитын мәдениет іспетті тіл де бізге өзінің қырлары мен сырларына, жұмбағы мен құпиясына толы шексіз қасиеттерін ашуда» - деп қорытынды жасаса [9, стр. 47], тілдік бірліктер туралы деректердің номинациясының маңызын арттыруда ұлттық мәдени өмірімен байланыстылығы жайлы ғалым А.Салқынбай былай тұжырымдайды: «Тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпы адами гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқындау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт, бәрі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады [10,стр. 41].

Ал профессор Г.Смағұлова лингвомәдениеттану пәнінің өзгешелігін: «Лингвомәдениеттану – этномәдени және этнопсихологиялық факторлар мен тілдегі ұлттық мәдени мағына компоненттерін тіл арқылы мәдениеттану бағытында зерттеп, тілдің дәл қазіргі қолданыс қызметін көрсететін, ұлттық ерекшелігін ешбір идеологиясыз заманға сай келбетін таныту. Бұл ретте тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік (триада)

лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ» деп көрсетеді [11, стр. 147].

Аударматанудың лингвомәдени мәселелерін қарастырған А.Алдашеваның тұжырымынша: «Лингвомәдени ерекшеліктер – ұлттық мәдениетпен біте қайнасқан, ұлттық мәдениеттен бөлшектенбейтін төл сипат-белгі [12, стр. 158].

Аталмыш пәндердің «тіл мен мәдениеттің» өзара байланысын зерттеудегі әдіс-тәсілдері, кейбір теориялық принциптері мен негіздері бір-біріне ұқсас болып келеді, қазақ тіл білімінде профессорлар Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Ж.Манкеева және Н.Уәли т.б. ғалымдардың ғылыми, зерттеу еңбектерінің негізінде этнолингвистикалық зерттеулер ерекше қарқын алды. «Тіл мен мәдениет» мәселесі қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар Е.Жанпейісов. Р.Сыздықов, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, Т.Жанұзақов, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Қ.Рысбергенова, т.б. еңбектерінде сөз болған.

Ғалымдардың «...Мәдениет пен өркениеттің жұмбақтарын зерттеу – лингвомәдениеттанудың ең маңызды мақсаттарының бірі...» [11, 254]- деген тұжырымдаманың мәні ерекше.

В.В.Воробьевтің пайымдауынша, «дүниенің тілдік бейнесін жүйелі түрде суреттеуге» лингвомәдениеттану – мәдени құндылықтардың белгілі бір тәртіппен таңдалған және ұйымдасқан жиынтығын, сөйлеуді тудыру мен қабылдаудың коммуникативтік үдерістерін ұлттық ақыл-ой мен тілдік дербестік тәжірибесін зерттеп, әлемнің тілдік бейнесін жүйелі түрде суреттейтін жаңа филологиялық пән [13,39-40].

Қорыта келгенде, лингвомәдениеттану – тілде бейнелейтін, тіл арқылы көрінетін ұлттық-мәдени құндылықтарды, ұлттық-мәдени ерекшеліктердің қолданылатын жүйесін зерттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Пер.с.нем. – Москва, 2000. – 400 с.
2. Сепир. Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1999. – 404 с.
3. Поршнев В.Ф. О начале человеческой истории. – Москва, 1974. – 350 с.
4. Ларин Б.А. О народной фразеологии // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознания. – Москва: Просвещение, 1997.-380 с.
5. Телия В.Н. Русская фразеология. –Москва, 1996. – 217 с.
6. Мелетенский Е.М. Поэтик мира. – Москва: Наука, 1979. -185 с.

7. Вежбицкая А. Язык, Культура. Познание, - Москва: Международные отношения, 1996. -240 с.
8. Воробьев В.В. Лингвакультурология. Теория и методы. – Москва. Изд. РУДН, 1997. – 331 с.
9. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. – Алматы, 2002. – 286 б.
10. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қаз.Университеті, 1999. – 309 б.
11. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
12. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
13. Воробьев В.В. О русской национальной личности в языке и культуре // Язык и культура. Материалы Международной конференции. – Киев, 1998. – 248 с.